

Антоніна МОВЧУН,
директор
Музею Бориса Грінченка

«КОЖНА РІЧ МАЄ В СОБІ ЧАСТИНКУ МОГО Я...»

Музей Бориса Грінченка в Києві

Будівля за № 18/2 на вулиці Воровського, колишній Бульварно-Кудрявській, з'явилася в 1902 р. У пам'ять про свою рано померлу дружину Пелагею меценат Микола Терещенко збудував тут жіночу торговельну школу. З того часу в цьому будинку містилися різні освітні заклади, нині – ректорат Київського університету ім. Бориса Грінченка.

У квітні 2010 р. в ньому відкрито Музей Бориса Грінченка. Чому саме тут? Письменник жив у Києві з 1902 по 1909 р., і найбільшу частину свого київського періоду – в цьому районі.

1906 р. невтомний Борис Грінченко поспішав сквериком на Бульварно-Кудрявську, 10, де розпочало роботу організоване й очолюване ним «Товариство «Просвіта» у Києві імені Т.Шевченка».

Борис Дмитрович заходив і в приміщення Народної аудиторії за адресою Бульварно-Кудрявська, 26, де «Просвіта» влаштовувала лекції, літературні й музичні вечори. Тут єдиний раз у Грінченковому житті було вшановано і його мистецьким ювілейним вечером у зв'язку з 25-літтям літературної діяльності. Бульварно-Кудрявська перетинала вулицю Гоголівську, на якій у 1902–1906 рр. в будинку № 8 мешкала сім'я Грінченків, де він створив славнозвісний словник.

Борис Грінченко – особистість, наділена незламною силою волі, полум'яною любов'ю до рідного краю, рідкісним талантом і вражаючою ерудицією. Феноменальною працездатністю цього невтомного трудівника захоплювалися сучасники.

З любов'ю і повагою до Великого Просвітника дібрано музейні експонати та фонди музею. На стендах відтворено добу Грінченка, його короткий шевченківський вік і титанічну працю: Грінченка небезпідставно називали «людиною повинності», адже й справді «він більше працював, ніж жив» (М.Чернявський), його праці вистачило б на трьох.

Життя Грінченка означено різними місцями мешкання і праці: народився на Слобожанщині в батьковому хуторі Вільховий Яр під Харковом; учителював на Катеринославщині (нині Луганщина); півтора року минули на Херсонщині в нудній праці статистика; видавничій роботі присвятив чернігівський період життя; науковий – київський. За цими місцями перебування вченого і письменника й названі стенди-розділи музею.

Перший – «Слобожанщина» – розповідає про дитинство Грінченка, його родові корені. Батько Бориса, Дмитро Якович, – збіднілий дворянин, відставний штабс-ротмістр. Борис – старший син, окрім нього, у родині було ще четверо дітей. Батькова хата стояла на пагорбі, внизу – ставок, водяний млин. А далі – ліс. Майже позбавлений дитячого то-

вариства, хлопець вільний час проводив у лісі. Навчившись читати в 6-літньому віці, брав книжки й залазив у лісові хащі. У фотокопії спогадів батька знаходимо цікаві епізоди з дитячих літ Бориса.

Світліни сучасних осінніх пейзажів тих місць, де був Вільховий Яр, ми привезли з експедиції по грінченківських місцях Харківщини. Самого хутора вже немає, він заріс лісом. Родовід матері, Поліксенії Миколаївни, росіянки з походження, веде в Курську губернію. Її батько, Борисів дід – підполковник Микола Літарев, вийшовши у відставку, володів поміщицьким маєтком у селі Великі Проходи (поряд з Вільховим Яром, де й народився Борис). Тепер у цьому селі вже мало хто й пам'ятає прізвище Літаревих. На місці колишнього маєтку – поле.

А місцину Вільховий Яр чомусь відносять до села Руські Тишки, хоч малого Бориса батьки охрестили в Архангело-Михайлівському храмі села Борщеве. І той храм зберігся понині. Його настоятель отець Ілля за допомогою старожилів уже й обійстя в лісі знайшов, де колись стояла на хуторі хата Грінченків.

Літературний хист Борис успадкував, очевидно, теж від своїх предків. Його бабуся по батькові – двоюрідна сестра основоположника української прози Г.Квітки-Основ'яненка.

На любов до мистецтва і творчу вдачу Бориса вплинули, мабуть, і ті віддалені родинні зв'язки, в яких перебували дід письменника та художник Іван Айвазовський. У родині пишалися цим, як і знайомством із ректором Харківського університету, байкарем П.Гулаком-Артемовським.

Борис здобув добру домашню освіту. Спочатку його навчав батько. До вступу в гімназію готував репетитор, студент Харківського університету, який виявився членом підпільної організації народників. Батько, побачивши зміни в поглядах сина, відмовився від репетитора, але було вже запізно: свій вплив на хлопця той зробив.

Харківський період представляють фотонатурні зйомки Харкова кінця XIX ст.: реальне училище, в якому навчався Борис, будинок імператорського університету, при якому він склав екстерном іспити на звання народного вчителя, міська управа на центральній Миколаївській площі і Катеринославська вулиця, на яких ще до народження Бориса стояли власні будинки бабусі Ганни Степанівни Грінченко.

У Харкові, навчаючись у реальній школі, Борис і далі зустрічався зі своїм репетитором. Юнак читав заборонену літературу й поширював її серед однокласників. Найбільший вплив на формування його світогляду мав «Кобзар», який він прочитав 13-річним хлопцем.

Зі спогадів дружини, фотокопія яких є на стенді, дізнаємося про арешт 15-річного Бориса в 1879 р. Як згадує Марія Загірня, мужня поведінка Бориса зробила його ім'я відомим серед молоді. Жажливі тюремні умови підірвали його здоров'я і майбутню кар'єру. Зі школи хлопця виключили без права продовжувати навчання. Академічні знання він здобув самоосвітою.

18-річним юнаком розпочав свою вчительську працю. Тоді ж відбувся й письменницький дебют. У вітрині – фотокопія автобіографії 1909 р., де Борис розповідає про те, що перші свої вірші він надіслав І.Нечуєві-Левицькому, який надрукував їх у Львові під псевдонімом Іван Перекотиполе.

Учителював Грінченко спочатку на Слобожанщині в селі Введенське Зміївського повіту. Наступна Грінченкова школа, теж російська, була в селі Тройчатому (Єфремівка), що на межі з Полтавщиною.

Сумлінна праця Грінченка-вчителя відзначена свідоцтвом, у якому зазначено, що він «за відмінної поведінки виконував покладені на нього педагогічні обов'язки з любов'ю, знанням справи й вельми успішно».

Улітку 1883 р. Б.Грінченко навчався на вчительських курсах у м. Змієві. Тут познайомився зі своєю майбутньою дружиною Марією Гладиліною, яка стане його вірним помічником і працюватиме в літературі під псевдонімом Марія Загірня.

14 грудня 1884 р. в Нижній Сироватці в них народилася донька Настя. Тамтешня школа збереглася й нині (її можна побачити на фото). Але за рік із цієї школи Грінченко пішов через тупе самодурство законвчителя, пияцтво та доноси вчителів (протягом 6 років у ній помінялося 14 педагогів).

Херсонський період життя письменника – це півтора року (грудень 1885 – червень 1887). На стенді – херсонські світлини Бориса, Марії і маленької Насті, фотокопія свідоцтва помічника молодшого статистика земської управи. Грінченка було залучено до статистичної комісії, що описувала Олександрійський, Ананївський, Тираспольський і Херсонський повіти. Основний документ цього періоду – його херсонський щоденник. У нашому Музеї він зберігається у фотокопії. Це звичайний блокнот, на обкладинці якого написано «Книга для отметок и замечаний каждого дня года».

Улітку 1887 р. Грінченко назавжди залишив Херсонщину.

З осені розпочинається **луганський період** життя письменника. Відлітувавши в Долбіно, Борис знову шукає посади. Михайло Лободовський рекомендує його відомій харківській просвітниці Христині Алчевській.

Школа в Олексіївці була нова, світла, чисто пофарбована, добре обладнана. Ще одна фотографія зафіксувала родину Грінченків (1887) в українському одязі. Річ у тому, що сільські діти соромилися своїх сорочок із грубого полотна й сиділи на уроках у верхньому одязі. Тож Марія Миколаївна, щоб подати школярам приклад, пошила і

вишила собі, Насті й Борисові сорочки з грубого полотна.

Школа була російська, але 25-літній учитель намагався дати дітям національну освіту. Задля цього йшов на певні хитрощі: школярі вивчали українські букви, і вже на рідній основі – російську абетку, після уроків читали українські книжки. Саме в Олексіївці для дочки Борис Дмитрович написав «Українську граматику», «Настину читанку». За цими підручниками навчав й інших дітей (оригінали підручників можна побачити у вітрині).

Олексіївський період – один із найплідніших у творчості Грінченка. У їхньому будинку (на фото: вулиця, якою він ходив, краєвид до річки з вікна) допізна горіло світло. На цей час припадає його активна робота в «Зорі» (світлина).

В Олексіївці остаточно визначилися педагогічні принципи Грінченка-вчителя, викладені у книжках «Якої нам треба школи», «Народні вчителі і українська школа» та в методичних рекомендаціях до «Української граматики до науки читання й письма» (видання – у вітрині).

Суспільно-політичні погляди Грінченко виклав у праці «Листи з України Наддніпрянської» (1894), вона експонується у вітрині.

Про одну з причин, що спонукала письменника поїхати з Олексіївки (1893), читаємо в «Автобіографії»: дочці Насті потрібно було продовжувати навчання в гімназії. У повісті «Сонячний промінь» знаходимо описи олексіївських пейзажів. На стенді – фото Олексіївської школи, в якій нині міститься музей, пам'ятник письменникові біля школи, сучасні місцеві пейзажі.

Восени Грінченко погодився на пропозицію чернігівського адвоката І.Шрага посісти посаду діловода оцінної комісії Чернігівської земської управи.

Чернігівський період представлений фотокопіями будівель старого міста: губернської земської управи, в якій працював письменник, жіночої гімназії, в якій навчалася Настя. По приїзді Борис і Марія стають членами Чернігівської української громади (в експозиції – колективне фото Громади).

У вітрині – фотокопія спогадів А.Верзилова і М.Грінченка про діяльність цієї організації. Громадівці займалися практичною діяльністю. Впродовж року вони висилали щомісячну грошову допомогу хворому І.Франкові. На власні кошти спорудили пам'ятник на могилі етнографа-фольклориста Опанаса Марковича (на стенді – фото його освячення).

Переселитися до Чернігова вченого спонукав також і заповіт його близького товариша, письменника-початківця Івана Череватенка, який перед смертю заповів 1000 крб на заснування видавництва, яке друкувало б дешеві популярні книжки для народу. У вітрині – журнал «Зоря» за 1894 р. із некрологом І.Череватенку, написаний Грінченком.

З 1894 р. видавництво розпочало роботу. За 5 років свого існування воно видало 36 народно-просвітніх книжок загальним тиражем майже 135 тисяч

примірників. Це притому, що у штаті видавництва не було нікого, окрім невтомного подружжя Грінченків, яке писало й переписувало рукописи, пробивало книжки крізь цензурні рогатки, робило коректу, пакувало й розсилало тиражі. Серед видань – збірка П.Грабовського «Кобза» (на фото). Борис не боявся підтримувати ув'язненого поета. Їхні листи зберегли почуття щирої дружби. На честь Б.Грінченка П.Грабовський назвав свого сина Борисом.

У вітрині – оригінали книжок, що їх Грінченко видав у Чернігові, та фотокопії документів: цензурний дозвіл друкувати п'єсу «Серед бурі», цензурне свідоцтво 1893 р. про заборону видавати твір «Як вигадано книги друкувати». Загалом цензура наклала заборону на 21 рукопис.

За згодою братів Череватенків (фото документа) з 1900 р. видавництво Грінченка створило фонд ім. Череватенка. З нього видавалися премії за найкращі науково-популярні книжки для народу.

У Чернігові Грінченко опублікував унікальну фольклорну тритомну працю «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (на фото).

Чернігівський період – це розквіт драматургії Грінченка. Твір «Перед широким світом» з його авторграфом представлений на вітрині. У п'єсах Грінченка ролі виконували великі актори, корифеї театру: І.Карпенко-Карий (роль Алі-паші в «Ясних зорях»), М.Заньковецька (роль Аміни) та трупа М.Кропивницького. А сам він теж виконував роль Мартина Борулі в Чернігівському народному театрі. В архіві Грінченка збереглися дві світлини, на яких серед акторів народного театру він та В.Самійленко.

1899 р. письменник змушений був покинути роботу в земстві. Саме в цей час він перевіз із Києва до Чернігова частину музею В.Тарновського. Земська управа запропонувала Марії Загірній посаду завідувача музею, але губернатор не затвердив цього рішення. Серед причин називали те, що чоловік М.Загірній – український письменник, а також те, що їхня «наймичка їсть і п'є з ними за одним столом» (фотокопія листа 1900 р.).

Ще два цікавих документи ми знайшли в архіві – «Повістку Чернігівського окружного суду присяжному засідателю, жителю м. Чернігова, дворянину Борису Дмитровичу Грінченку», у якій повідомлено йому про те, що він обраний присяжним засідателем і зазначено його обов'язки у зв'язку з цим, та «Дарчу батька на землю».

Серед експонатів, представлених на цьому стенді, – фото Насті-гімназистки та її атестат про закінчення Чернігівської жіночої гімназії в 1902 р. зі срібною медаллю. Свідчення турботи Грінченка-батька про розвиток інтелекту доньки, її виховання – рукопис журналу «Проліски», який він видавав для неї в Чернігові. На стенді – титульні сторінки кількох номерів, у вітрині – кілька творів із журналу.

У Каневі ми ознайомилися з книгою записів відвідувачів могили Т.Шевченка, що ведеться від

1897 р. Перший запис у ній зробив М.Лисенко. На цій же сторінці рукою Б.Грінченка написано: «Був на могилі батька Шевченка 98 року» і підпис: «Чернігівець» (один із псевдонімів Б.Грінченка). Ми зробили ксерокопію сторінки й долучили до експонатів музею.

Київський період (1902–1909) життя Грінченка пов'язаний насамперед із роботою над словником. На стендах розміщені світлини Києва початку ХХ ст., коли сюди переїхали Грінченки й оселилися на вулиці Паньківській, 8, потім – Гоголівській, 8.

Старогромадівці знали Грінченка як робітника, що не має собі рівних. Добре розуміли, що впорядкувати словник зможе самовіддана, невтомна в праці, патріотична й сильна особистість. Саме тому зібрані матеріали «Киевская старина» запропонувала Грінченкові. Роботу розпочав В.Науменко, зредагувавши гасла перших літер. Грінченко погодився на співавторство. Та у процесі роботи В.Науменко сам зняв своє прізвище.

В експозиції можна побачити словникові чернетки, фотокопії двох листівок від І.Нечуя-Левицького, у яких той пропонує слова для введення у словник.

Праця над словником була завершена у визначений строк. Грінченко додав майже 20 тисяч слів (усього він містить 68 тисяч українських слів), але, обмежений терміном подання на конкурс, недостатньо представив північні говори, тому словник здобув другу премію М.Костомарова (1906). Робота над словником – справжній науковий подвиг Б.Грінченка та його дружини. За короткий термін вони виконали роботу, яка під силу хіба що великій науковій установі. На стенді – фотокопія відгуку О.Шахматова із засідання конкурсної комісії, надрукована в журналі «Киевская старина». У вітрині – цінний експонат: видання 1-го тому словника 1907 р.

Київський період Грінченка ознаменований активізацією його громадської роботи, пов'язаної із діяльністю товариства «Просвіта» та організацією української преси. 1905–1906 рр. він брав участь у виданні газети «Громадська Думка» (пізніше «Рада»), літературно-громадського журналу «Нова Громада». У фондах нашого музею є повний комплект «Нової Громади» за 1906 р. В архівах ми знайшли чернетку заяви до київського губернатора про дозвіл на створення «Просвіти», яку підписали М.Лисенко і Б.Грінченко. 26 травня 1906 р. Статут товариства (написав М.Левицький) було затверджено. Його фотокопія з редакторськими правками Б.Грінченка, який майже три роки головував у «Просвіті», виставлена в експозиції.

«Просвіта» укомплектувала публічну бібліотеку (до 10 тисяч томів), намагалася відкрити українські початкові школи, створити підручники (у вітрині – «Українська граматка» Б.Грінченка 1907 р.).

1907 р. Б.Грінченка заарештували, його співкамерником був Є.Чикаленко. У Либідському участку потрапив у камеру, в якій раніше сиділа Настя, знайшов її напис на стіні.

У Києві Настя Грінченко закінчила приватну гімназію Дучинської. Представлені документи (фото свідоцтва) про підтвердження їй дворянського звання. 1903 р. вона розпочинає навчання у Львівському університеті. На стенді – львівське фото Насті й друге – вона з батьком у 1905 р., фото Грінченка з І.Франком. У вітрині – фотокопія закордонного паспорта Насті й фотокопія листа Бориса до батьків (07.11.1903). У Львові Настя захопилася революційною діяльністю. Навчання залишила. Партійні доручення дівчина виконувала в Полтаві та Лубнах. Її підпільна кличка – Ольга. За участь у «Лубенській самообороні» була заарештована, сиділа в Лук'янівській в'язниці. Їй загрожувала каторга. На стенді – фото в'язниці, записки і листи Насті до батьків; повідомлення з газети «Киевские вести» про Лубенський судовий процес. У в'язниці Настя захворіла на туберкульоз.

1908 рік – рік жорстоких випробувань для письменника. Марії зробили складну операцію, Настю, в якій душа ледь трималася в тілі, вартували жандарми. Дбаючи про спокій дружини, Грінченко ціною неймовірних зусиль домагається зняття варті (на фото – розписка про внесену заставу 1000 руб.). Перед смертю Настя народила сина Волю, до останніх днів вона працювала над перекладами. 1 жовтня 1908 р. Насті не стало (фото – некролог у газеті «Рада»), у лютому 1909 р. – її крихітного сина. Того ж року померла і мати письменника, яку він дуже любив.

Титанічна робота без вихідних і відпусток, пережите горе спровокували в Грінченка вибух пригаслого туберкульозу. На фотографіях бачимо лікарню в Будаївці (Боярці), де лікувався Грінченко. Лікування не допомогло.

У серпні 1909 р. Грінченко складає заповіт (духівницю). Фотокопія цього документа – у вітрині. Письменник хотів, щоб усе його майно і право власності на літературну спадщину належало товариству «Просвіта».

На позичені батьком 1000 крб Борис і Марія Грінченки у вересні 1909 р. їдуть на лікування в Італію.

Італійський період життя Грінченка (8 місяців) – це лебедині дні його життя. На стенді – чорно-білі світлини міста Сан-Ремо. Подружжя Грінченків оселилося в місті Оспедалетті цієї провінції, спочатку в готелі, потім – у комуні Колді Роді. По приїзді сюди письменник почав вивчати італійську мову, перекладати. Та здоров'я гіршало, «надто як надходили роковини Настуниної смерті». І погода того року була немилосердною до хворого. Він приїхав за теплом, сонцем, а натомість – вітер різкий та холодний, навіть калюжі вкривалися льодом. У вітрині – лист у Київ, що ним надіслав останню автобіографію. Сили не було – дописувала Марія. На стенді – фотокопія листа від Лесі Українки (2 лютого 1910 р.) з Єгипту. Поряд – фотокопія вітальної листівки зі Станіслава, де на честь Грінченка в день його народження молодь провела вечір. Цієї листівки він так і не прочитав.

6 травня 1910 р. Бориса Дмитровича не стало. У вітрині – фотокопія свідоцтва про смерть італійською мовою і лист дружини Марії до Дмитра Яковича в день смерті Бориса, у якому вона розповідає про останні хвилини свого чоловіка.

На стенді – виписка з метричної книги про відспівування Грінченка у православній церкві м. Ментоня (Франція). Сумна звістка долетіла в Україну. Одразу ж над львівською «Просвітою» замаяла чорна короґва. Було вирішено ховати письменника громадським коштом. На адресу «Ради» (на фото – некролог у «Раді») і Марії Миколаївни йшли сотні телеграм і листів. Відспівували письменника у Володимирському соборі, похоронили 9 травня на Байковому кладовищі. Є документальні світлини – сумна багатотисячна похоронна процесія біля Володимирського собору, біля Народного дому (тепер Театр оперети), на Байковому кладовищі, вінки на могилі, вигляд могили в різні роки, газети з некрологами.

Стенд «У вдячній пам'яті» розповідає про вшанування пам'яті Б.Грінченка.

Київ увічнив ім'я великого трударя в назвах вулиці (фото), університету. У вітрині: перша книга спогадів про письменника «Над могилою Б.Грінченка» (1910), перша монографія «Борис Грінченко. Про життя його та діла» (1919) С.Єфремова. Світлина – будинок на Гоголівській, 8 із меморіальною дошкою на честь видатного просвітника. У музеї є унікальний експонат – табличка з дверей кв. № 6, де укладено наш український словник.

Чимало зробила М.Загірня, яка, поховавши чоловіка, сказала: «Життя порожнє, все спустіло. Немає чим жити, лишилась тільки праця, і я житиму для праці». Вона підготувала видання «Рідне слово. Читанка». Склали Б. та М. Грінченки» (у вітрині). Чимало книг вона видала в серії «Книжки пам'яті Насті Грінченко» з відповідним логотипом (художник В.Кричевський), найповніше, 10-томне, видання «Б.Грінченко. Твори».

Останній розділ музею особливо багатий. Тут – книжки Грінченка різних років видання, подаровані професором В.Яременком, лікарем В.Мнішенком, видання «Словаря української мови» Грінченка з бібліотеки В.Сухомлинського, що його передала до музею донька знаменитого педагога, академік О.Сухомлинська. У вітрині – документи пам'яті: листування М.Загірньої з установами, яким було надано ім'я Грінченка, запрошення на літературно-мистецькі грінченківські вечори 1920–1930 рр., а також світлини цьогочасних університетських заходів, присвячених письменникові, колективна монографія «Мрії, вистраждані життям...», створена викладачами нашого університету під керівництвом ректора В.Огнев'юка.

У музеї є автографи Б.Грінченка та його дружини, книжки з їхньої бібліотеки. Тут усе освячено його іменем. Недарма огляд експозиції розпочинається зі слів славного сина України: «Кожна річ тут має в собі частинку мого Я...»